

भारतातील बौद्ध धम्म आणि डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचा धर्मांमुळे पुनः उदय, सामाजिक परिवर्तन

प्रा. डॉ. राजू नथ्यूजी ढबाले

(कार्यकारी प्राचार्य)

वणिज्य विभाग

अशोक मोहरकर महाविद्यालय

अडयाळ, जि. भंडारा.

प्रस्तावना :

तथागत गौतम बुद्ध (इ.स.पू. ५६३ ते इ.स.पू. ४८३) हे बौद्ध धर्माचे संस्थापक होते. ते सत्य आद्य वैज्ञानिक, थोर समाज सुधारकही होते. बुद्धांचे मुळ नाव सिद्धार्थ होय. शाक्य गणराज्याचा राजा शुद्धोधन व त्यांची पत्नी महाराणी महामाया (मायादेवी) यांचे पोटी इ.स.पू. ५६३ मध्ये राजकुमाराचा जन्म लुंबिनी येथे झाला. राजकुमाराचे नाव सिद्धार्थ असे ठेवण्यात आले. सिद्धार्थाच्या जन्मानंतर अवघ्या सातव्या दिवशीच त्यांची आई महामायाचे निधन झाले. आईचे छत्र हरवलेल्या सिद्धार्थाचा सांभाळ त्यांची मावशी व सावत्र आई महाप्रजापती गौतमीने केला. त्यामुळे राजकुमार सिद्धार्थाला 'गौतम' या नावानेही ओळखले जाते. राजकुमार सिद्धार्थ गौतमास आवश्यक असे सर्व शिक्षण देण्यात आले. यशोधरा या सुंदर राजकुमारीशी सिद्धार्थ गौतमाचा इ.स.पू. ५४० मध्ये विवाह झाला. राहुल नावाचा त्यांना पुत्ररत्न ही झाले.

बौद्ध मतानुयायी लोक यांना वर्तमानातील सर्वश्रेष्ठ बुद्ध (समासबुद्ध) मानतात. जगाच्या इतिहासातील महामानवांमध्ये तथागत बुद्ध हे सर्वश्रेष्ठ मानले जातात. तथागत बुद्ध हे केवळ सर्वात श्रेष्ठ भारतीयच नसून ते संपूर्ण जगातही पहिल्या सर्वात श्रेष्ठ व्यक्ती आहेत. इंग्लंडच्या जगप्रसिद्ध ऑक्सफोर्ड विद्यापिठाने मागील १० हजार वर्षांमधील अशा टॉप १०० जगातील विश्वमानवांची यादी तयार केली ज्यांनी आपली बुद्धिमत्ता आणि मानव जातीच्या उत्थानासाठी महान कार्य केलीत.

त्या यादीत विद्यापिठाने प्रथम स्थानी तथागत बुद्धांचे ठेवले होते. जागतिक इतिहासातील सर्वाधिक प्रभावशाली मानव म्हणून बुद्धांचे नाव अग्रस्थानी आहे इतिहासातील सर्वाधिक महान व्यक्तिमत्त्व म्हणजे तथागत बुद्ध होय. आचार्य रजनीश (ओशो) युद्धाबद्दल म्हणतात की, "बुद्धानंतर त्यांच्या जवळपास जाऊ शोल असा महामानव भारताने किंवा जगाने आजपर्यंत केला नाही."

शाक्यमुनी (शाक्यांचा मुनी) हे गौतमाचेच दुसरे नाव बुद्ध हे बौद्ध धर्माचे मुख्य स्तंभ आहेत. त्यांची जीवनकथाणी. त्याची प्रवचने आणि त्यांनी चालून दिलेले विहाराचे नियम पवित्र मानून ते त्यांच्या अनुयायांनी गौतम बुद्धाच्या महापरिनिर्वाणानंतर संकलित केले. गौतम बुद्धाच्या मानल्या जाणाऱ्या विविध शिकवणुकी एका पिढीकडून दुसऱ्या पिढीकडे पाठांतराद्वारे सुपूर्द होत गेल्या. त्यांच्या महापरिनिर्वाणानंतर साधारण ४०० वर्षानंतर ही शिकवणूक लेखी स्वरूपात प्रथम मांडली गेली.

ज्ञानप्राप्ती :

[stone Mahabodhi temple in Bodh Gaya] India] where Gautama Buddha attained Nirvana under the Bodhi Tree बोधगया (बिहार) मधील महाबोधी विहार, या ठिकाणी बुद्धांना बोधिवृक्षाखाली ज्ञानप्राप्ती (बुद्धत्वनिर्वाण) झाली होती.

गृहत्यागानंतर सिद्धार्थ गौतमाने ज्ञानप्राप्तीसाठी खूप चिंतन केले, कठोर तपस्या केली. आताच्याबिहार राज्यातील गया येथे निरंजना नदीच्या काठी पिंपळाच्या वृक्षाखाली धानस्थ बसले असता इ.स.पू. ५२८ मध्ये वैशाखी पौर्णिमेच्या दिवशी त्यांना दिव्य ज्ञानप्राप्ती झाली. या 'दिव्य

ज्ञाना'ला 'संबोधी', 'बुद्धत्व' किंवा 'निर्वाण' असेही म्हणतात. ज्ञानप्राप्तीनंतर सिद्धार्थ गौतमाला सर्वजण 'बुद्ध' असे म्हणू लागले. बुद्ध ही व्यक्ती नव्हे ती ज्ञानाची अवस्था आहे. 'बुद्ध' म्हणजे अतिशय ज्ञानी मनुष्य. बुद्धांना पिंपळाच्या वृक्षाखाली 'बुद्धत्व' प्राप्त झाले म्हणून या वृक्षाला 'बोधी वृक्ष' (ज्ञानाचा वृक्ष) असे म्हणतात.

धम्मचक्र प्रवर्तन :

Dhamek Stupa shrine in Sarnath] India] built by Ashoka where the Buddha gave his first sermon सारनाथमधील धार्मिक स्तूप (भारत) येथे बुद्धांनी आपला पहिला धम्म उपदेश (हिक्रमण) दिली होती. सम्राट अशोकांनी या स्तूप निर्मिले आहे.“

ज्ञानी बुद्धांनी उत्तर प्रदेश मधील सारनाथ येथे पाच पंडितांना पहिला उपदेश दिला. त्याच्या पहिल्या उपदेशास धम्मचक्रप्रवर्तन किंवा धम्मचक्रपवत्तन असे म्हणतात. या प्रवचनात बुद्धांनी बौद्ध धम्माची मूलतत्वे सांगितली. त्यात त्यांना अनेक शिष्य लाभले आणि बौद्ध धर्म वाढीस लागला तथागत बुद्धांनी स्वतः ६व्या शतकामध्ये जवळजवळ १ लक्ष लोकांना बौद्ध धम्माची दीक्षा दिली.

महापरिनिर्वाण :

Gold colored his right side statue of Buddha reclining on बुद्धांची महापरिनिर्वाण प्रसंगाची प्रतिमा महापरिनिर्वाण विहार, कुशीनगर, बिहार.

इ.स.पू. ४८३ मध्ये वयाच्या ८० व्या वर्षी कुशीनगर येथे तथागत बुद्धांचे महापरिनिर्वाण झाले.

A very large hill behind two palm trees and a boulevard, people walking are about one fifth the hills height

राम स्तूप येथे बुद्धांच्या निर्वाणानंतर त्यांच्या अत्यसंस्कार येथे झाला आहे. कुशीनगर, उत्तर प्रदेश, भारत.

रामाभर स्तूप येथे बुद्धांच्या निर्वाणानंतर त्यांच्या अत्यसंस्कार येथे झालेला आहे, कुशीनगर, उत्तर प्रदेश, भारत.

तत्त्वज्ञान व शिकवण

बौद्ध तत्त्वज्ञान :

भगवान बुद्धांनी पाली आणि सोप्या पद्धतीने धर्माची शिकवण आचार—विचार सांगितले दानी

धर्माची शिकवण व आचरणासाठी शिरण पार गर्ग (मार्ग) व सांगितलेला आहे.

चार आर्यसत्ये :

भगवान गौतम बुद्ध म्हणतात मानवी जीवन हे दुःखमय आहे, दुरूखाची निर्मीती तृष्णेतून (वासना, इच्छा, आसक्ती, आवड)होते, म्हणून या तृष्णेवर आपल्या इच्छांवर नियंत्रण ठेवले पाहिजे. यासाठी मध्यम मार्गाचा अवलंब केला पाहिजे. मानवी व्यवहाराच्या मुळाशी आर्यसत्ये आहेत.

१ दुःख— मानवी जीवन हे दुःखमय आहे.

२ तृष्णा— मनुष्याच्या न संपणारा इच्छा हे दुःखाचे कारण आहे.

३ दुःख निरोध— दुरूखाचे निराकरण या अंत सर्व प्रकारची आसक्ती सोडण्याने होते.

४ प्रतिपद् — दुःख निवारण्यासाठी सदाचाराचा मार्ग (अष्टांग मार्ग) आहे.

महान बौद्ध विद्वान व बोधीसत्व डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांच्या मते, या चार आर्यसत्यामधील पहिले व शेवटचे हे दोनच आर्यसत्वे महत्त्वाचे आहेत. पहिले दुःख आहे आणि शेवटचे प्रतिपद् दुःख निवारण्याचा (अष्टांग) मार्ग आहे.

पंचशील:

बुद्धांनी आपल्या अनुयायांना खालिल पाच शीलांची शिक दिलेली आहे.

१ अहिंसा :- मी जीव हिंसे पासून अलिप्त रहाण्याची शपथ घेतो.

२. मी चोरी करण्यापासून अलिप्त रहाण्याची शपथ पेतो.

३. मी कामवासनेच्या अनाचारापासून अलिप्त रहाण्य शपथ घेतो.

४. मी खोटे बोलण्यापासून अलिप्त रहाण्याची शपथ घेतो.

५. मी मद्य, मादक तसेच इतर सर्व मोहांत पाडणार्या मादक वस्तुच्या सेवनापासून अलिप्त रहाण्याची शपथ घेतो. या बौद्ध तत्त्वांचा, शिकवणुकीचा मानवाने जीवनात अंगीकार केला तर मानवी अस्तित्व असताना नक्कीच तो दुःखमुक्त होऊन आदर्श जीवन जगू शकतो.

अष्टांगिक मार्ग

महाकारुणिक तथागत भगवान बुध्दांनी सारनाथ येथे धम्मचक्र प्रवर्तनाचे विवेचन करतांना नीती व सदाचाराला महत्त्व देवून मानवाचे जीवन सुखकर होण्यासाठी तसेच निवाणाच्या समीप पोहोचण्यासाठी हा अष्टांग मार्ग किंवा मध्यम मार्ग सांगितला. धम्मचक्रातील आठ आरे हे बुध्दांचा अष्टांगिक मार्ग दर्शवतात.

- १.सम्यक दृष्टी
- २.सम्यक संकल्प
- ३.सम्यक वाचा
- ४.सम्यक कर्मात
- ५.सम्यक आजिविका
- ६.सम्यक व्यायाम
- ७.सम्यक स्मृती
- ८.सम्यक समाधी

अष्टांग मार्ग हा सदाचाराचा मार्ग होय. ह्या आठ गोष्टींच्या पालनामुळे मानवाचे जीवन सुखमय होते.

दहा पारमिता

बुध्दांनी सांगितलेल्या या दहा पारमिता ह्या शील मार्ग होय.

१. शील :- शील म्हणजे नितिमत्ता, वाईट गोष्टी न करण्याकडे असलेला मनाचा कल.
२. दान :- स्वार्थाची किंवा परतफेडीची अपेक्षा न करता दुसऱ्याच्या भल्यासाठी स्वतःची मालमत्ता, रक्त, देह अर्पण करणे.
३. उपेक्षा :- निरपेक्षतेने सतत प्रयत्न करीत राहणे.
४. नैष्कर्म्य :- ऐहिक सुखाचा त्याग करणे.
५. वीर्य :- हाती घेतलेले काम यत्किंचितही माघार न घेता अंगी असलेल्या सर्व सामर्थ्यानिशी पुर्ण करणे.
६. शांति :- शांति म्हणजे क्षमाशीलता, द्वेषाने द्वेषाला उत्तर न देणे.
७. सत्य :- सत्य म्हणजे खरे, माणसाने कधीही खोटे बोलता कामा नये
८. अधिष्ठान :- ध्येय गाठण्याचा दृढ निश्चय.
९. करुणा :- सर्व प्राणिमात्र, मानवाविषयीची प्रेमपूर्ण दयाशीलता.

१०.मैत्री :- मैत्री म्हणजे सर्व प्राणी, मित्र, शत्रुविषयी देखिल नव्हे तर सर्व जीवनमात्रांविषयी बंधुभाव बाळगणे.

१४ ऑक्टोबर १९५६ रोजी नागपूर येथे डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी पाच लाख अनुयायांसहीत धर्मांतर केले. बौद्ध धम्माचा स्वीकार केला. धर्मांतर अर्थात धम्मक्रांती भारतीय समाज जीवनावर पाडणारी घटना होती. लाचार आणि दैववादी मानसिकता नष्ट करून मानसिक स्वातंत्र्याची नवी ऊर्जा प्रदान करणारी ही घटना भारताच्या सांस्कृतिक इतिहासात अभूतपूर्व ठरली. स्वतःच्या कल्याणाचा विचार करतांना इतरांच्या विकासात अडथळा आणायचा नाही किंबहुना त्यांच्या रास्त मागणीला सहकार्य करायचे. ही सहकाराची मानसिकता धर्मांतरीत बौद्धांमध्ये विकसित झाल्याचे दिसून येते. कोणावरही अन्याय झाल्यास त्याविरुद्ध संघर्षाची तयारी ठेवण्याची वृत्ती बौद्धांमध्ये दिसून येते. बौद्धांच्या लढाऊ वृत्तीचा प्रभाव इतर समाजघटकांवर पडतांना दिसतो आहे. पूर्वाश्रमीच्या अस्पृश्यांनी बौद्ध म्हणून केलेली प्रगती, त्यांच्या उंचावलेला सामाजिक दर्जा इतरांना मार्गदर्शक ठरतो आहे. परिणामी धम्मचक्र प्रवर्तनाच्या दिनी भिन्न जाती समूहातील लोक दरवर्षी नागपूरच्या दीक्षाभूमीवर धर्मांतर करतांना दिसून येतात.

पूर्वाश्रमीच्या अस्पृश्यांचे जीवनमान बदलणार्या धर्मांतर चळवळीचे आकलन होण्यासाठी हिंदू धर्माचा त्याग करून बौद्ध धर्माचा स्वीकार या प्रवासातील घटनांचा अभ्यास करणे गरजेचे आहे. धर्मांतर चळवळीच्या आकलनासाठी पार्श्वभूमी, तत्व आणि विचार व अनुयायांची जवाबदारी यासंबंधीची मांडणी या ठिकाणी करण्याचा प्रयत्न केला आहे.

धर्मांतराच्या घोषणेपूर्वी :

अस्पृश्यांच्या उन्नतीच्या संघर्षाबरोबरच धर्मांतराचा विचार प्रवाहित झाला. हिंदू धर्म चिकित्सतेने धर्मांतराचा प्रारंभ मानता येईल कारण हिंदू धर्माच्या जाचक तत्वांना मान्यता देणे कोणत्याही स्वातंत्र्यप्रेमी शिक्षित व्यक्तिस शक्य नव्हते. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी बार्शी येथील

बहिष्कृत हितकारिणी सभेद्वारा आयोजित सभेतील भाषणात अप्रत्यक्षपणे धर्मांतराचा विचार व्यक्त केला. मे १९२४ मध्ये केलेल्या भाषणात हिंदू धर्माविषयी नाराजी प्रकट केली. अगदी प्रारंभीच्या काळातील या सभेला अस्पृश्य बांधवांना मार्गदर्शन करतांना ते म्हणतात, ज्या धर्मात माणसाला माणुसकी नाही तो धर्म काय कामाचा? जो धर्म त्याचा ज्या धर्मात अनुयायांना ऐहिक आणि पारलौकिक सुखाची दारे मोकळी करण्याऐवजी ती बंद करूनच त्यांना अधोगतीत खिंतपत पडावयास लावतो, त्या धर्माला चिकटून राहण्यात काय अर्थ आहे? उलट धर्मांतर केल्याबरोबर जर हेच लोक आपली मोजदाद माणसात करून आपल्याला समानतेने वागवतात, तर धर्मांतर का करू नये हे मला कळत नाही..... माझी खात्री आहे की, असा आपण धर्मत्याग केला तर जे हिंदू लोक आपला तिरस्कार करतात, तेच आपल्याला मान देतील.“ यावरून धर्मांतराची घोषणा मनातील एकाएकी केली नव्हती, त्यामागे एका दशकाच्या संघर्षाचा अनुभव होता. असे निश्चितपणे म्हणता येते.

यानंतरही 'बहिष्कृत भारत' या पक्षिकात आपल्या धर्मांतराच्या भूमिकेची मांडणी केलेली दिसते. बहिष्कृत भारतात धर्मांतराच्या प्रश्नाला तोंड फुटले आहे ते जळगावच्या पाच हजार महारांनी हिंदूंना धर्मांतराची नोटीस दिल्यामुळे त्यांना सल्ला देतांना बाबासाहेब म्हणाले, "धर्मांतर केल्याशिवाय अस्पृश्यता दूर करून घेण्याचा मार्ग कठीण आहे, त्या मार्गाने जाण्यास जो सोशिकपणा पाहिजे तो ज्यांच्या अंगी नसेल त्यांनी धर्मांतर करण्याच्या विरुद्ध मी नाही. अस्पृश्यतेच्या उच्चाटनाचा प्रश्न ज्याला सोडविता येईल त्याने तसा सोडवावा."

कोणता धर्म स्वीकारावा हे निश्चित नसले तरी धर्मांतर करणारांना त्यांनी अडविले नाही. स्वतः धर्मांतराचा सल्ला दिला असला तरी 'आम्ही धर्मांतर करण्यास आज तरी तयार नाही' असे म्हणतांना भविष्यात धर्मांतर करण्याची शक्यता ते वर्तवित होते. म्हणूनच येवला परिषदेतील धर्मांतराची घोषणा विचारपूर्वक व पूर्वनियोजित होती असे म्हणता येईल.

धर्मांतराची घोषणा :

धर्मांतराचा विचार चळवळीच्या प्रारंभापासूनच चर्चेत होता. तरीही हिंदू धर्मात राहूनच आपले मानवी हक्क मिळविण्याचा त्याचा प्रयत्न सुरू होता. आपल्या प्रामाणिक प्रयत्नांनी हिंदूमध्ये समता व संघट निर्माण करता येईल, असे त्यांना वाटत असावे, परंतु सनातनी हिंदूंचे मतपरिवर्तन होणे शक्य नव्हते. तेव्हा १३ ऑक्टोबर १९३५ ला येवला परिषदेत हिंदू धर्म त्यागाची घोषणा केली. असे करतांना धर्मांतराची रणमीमांसा करणारा ठराव परिषदेपुढे ठेवला. येवले परिषदेत उपस्थित अस्पृश्यांनी हा ठराव पास केला. हा ठराव पुढीलप्रमाणे होता.. अस्पृश्य मानलेले वर्ग व स्पृश्य मानलेले वर्ग यामध्ये समता व संघटना घडवून आणण्याचा हेतूने तितके सामर्थ्य नसताही माणसांची व द्रव्याची अपरिमित हानी सोसून मुंबई इलाख्यातील अस्पृश्य वर्गांनी महाड येथे चवदार तळ्यावर व नाशिक येथे काळाराम मंदिरावर सत्याग्रह केला. काळाराम मंदिराचा सत्याग्रह तर गेली सहा वर्षे सतत चालविण्यात आला परंतु स्पृश्य मानलेल्या हिंदूंचे किंचीतही मतपरिवर्तन झाल्याचे दिसत नाही. इतकेच नव्हे तर स्पृश्य व अस्पृश्य या उभयतांतील होऊ घातलेल्या संघटनेला व तदून्य उत्पन्न होणाऱ्या हिंदू समाजाच्या सामर्थ्याला कवडीचीही किंमत देत नाहीत असे त्यांनी आपल्या वर्तमाने सिद्ध केले आहे. म्हणून अस्पृश्य वर्गाची ही परिषद असा ठराव पसार करित आहे की, हिंदूंची मनधरणी करण्याच्या त्यांच्या प्रयत्नांक काहीही उपयोग होत नसल्याने त्याबाबतीत अस्पृश्य वर्गाने आपले सामर्थ्य आता विनाकारण मुळीच खर्च करू नये व सत्याग्रहाची मोहीम यापुढे बंद करावी आणि स्पृश्य मानलेल्या वर्गापासून आपला समाज स्वतंत्र करावा व हिंदूस्थानातील अन्य समाजामध्ये आपल्या समाजाला बी मानाचे व समतेचे स्थान मिळविण्याकरीता अस्पृश्य वर्गाने एकनिष्ठ प्रयत्न करावा असे या परिषदेचे मत आहे. “

धर्मांतराची घोषणा डॉ. आंबेडकरांच्या अनुयायांना नवी ऊर्जा प्रदान करणारी ठरली. आपण हिंदू नाहीत. आपले सामाजिक अस्तित्व स्वतंत्र

आहे. अस्पृश्यांमधील या मानसिक बदलाने सामाजिक परिवर्तनाला गती दिली. मात्र हिंदूचे अग्रणी पुढारी धर्मातराच्या चळवळीला कमजोर करण्याचे प्रयत्न करू लागले. काँग्रेसचे व हिंदूचे महात्मा गांधींच्या वळण लावण्याचे व स्फूर्ती देण्याचे साधन जर पूर्वजांच्या धर्मात नसेल तो धर्म स्वीकारला पाहिजे हे मत त्यांनी अमान्य केले व त्यांनी अस्पृश्यांना आपला मार्ग चोखाळण्याचे स्वातंत्र्य द्यावे असे स्पष्टपणे बजावले.

धर्मातराचा निश्चय झाल्यानंतर धर्मातराची चळवळ अखील भारतीय करण्याचा विचार त्यांनी व्यक्त केला. कारण अस्पृश्य समाजाच्या हिताच्या दृष्टीने त्यांना एखाद्या प्रबळ व जिवंत समाजाशी जोडून एकजीव करणे आवश्यक होते. धर्मातराची ही चळवळ प्रचंड मोठ्या ताकदीने व गतीने सुरू झाली. मात्र कोणता धर्म स्वीकारावा याविषयी वाच्यता केली नव्हती. असे असले तरी डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांच्या बोलण्यात वारंवार येणार्या बुद्धाच्या धर्मोपदेशांच्या उल्लेखाने त्यांचा कल बौद्ध धर्माकडे झुकत असल्याचे स्पष्ट होत होते. 'मुणि कोण पथे' या अखील मुंबई इलाखा महार परिषदेतील भाषणात आपल्या अनुयायांना "तुम्ही आपले आधार व्हा! स्वतःच्या बुद्धीला शरण जा ! दुसऱ्या कोणाचाही उपदेश ऐकू नका! दुसऱ्या कुणालाही वश होऊ नका! सत्याचा आधार या! सत्यास शरण जा । दुसऱ्या कशासही शरण जाऊ नका! हा बुद्धाचा संदेश दिला.

यानंतरच्या धर्मातराच्या संबंधातील बहुतेक भाषणात हिंदूधर्म आणि बौद्ध धर्म तत्वांची तुलना करून बौद्ध धर्माची मानवी विकासाच्या दृष्टीने असलेली उपयोगिता प्रभावीपणे स्पष्ट केली. सामाजिक ना विकासाकरीता बुद्धाने सांगितलेली स्वातंत्र्य, समता व बंधूता ही मूल्ये ही स्वीकारली गेली पाहिजेत असे त्यांच्या बोलण्यातून स्पष्ट होत गेले.

सन १९५० मध्ये श्रीलंकेवरून परत आल्यानंतर मुंबईमधील एका विहारात आपले उर्वरित आयुष्य बौद्ध धर्माच्या पुनरुज्जीवनासाठी व प्रचारासाठी खर्ची घालण्याचा मनोदय व्यक्त केला. एवढेच नव्हे तर हे बौद्ध धर्माच्या पुनरुज्जीवनाचे बीज राष्ट्रीय प्रतीकांच्या माध्यमातून संपूर्ण

भारतीयांच्या मनात रूजवण्याची यशस्वी कामगिरी पार पाडली. सनातनी या हिंदूच्या गराड्यात बौद्ध संस्कृतीच्या प्रतीकांना राष्ट्रीय प्रतीकांवर सुशोभित केले. बुद्धाच्या तत्वांना संविधानात समाविष्ट केले. खरे तर संविधानाच्या स्वीकाराने भारतीयांनी बौद्ध संस्कृतीचा स्वीकार केलाच होता. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी स्वतंत्र भारतातील राष्ट्रीय जीवनात बौद्ध तत्वांना व प्रतीकांना स्थान मिळवून दिल्याचे समाधान २ मे १९५० रोजी बुद्ध : जयंतीच्या निमित्ताने केलेल्या भाषणात जाणवते. ते म्हणतात, फक्त बौद्ध धर्माधूनच खऱ्या ज्ञानाचे किरण दिसतात आणि बौद्ध धर्मांमूळेच भारत देश महान असल्याचे आपण जगाला सांगू शकतो. आपल्या राष्ट्रध्वजावर बुद्धाचे चक्र आहे. आपली राजमुद्रा बौद्ध तत्त्वज्ञानावर अधिष्ठीत आहे. शिवाय नवीन भारतीय घटनेप्रमाणे आपल्या मूर्तीच सर्वात श्रेष्ठ मानण्यात आली."

वरील उद्गारांवरून डॉ. बाबासाहेबांनी बौद्ध धर्म स्वतः मनपूर्वक स्वीकारल्याचे ध्वनीत होते. केवळ अनुयायांचे व त्यांच्यापुढे प्रत्यक्ष धर्मांतर करायचे तेवढे उरले होते. धर्मांतर आणि समाजशास्त्रज्ञ डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर धर्मांतरचा समाजशास्त्रीय विचार करतांना, डॉ. आंबेडकरांनी बुद्दाला समाजक्रांतीकारक व त्यांच्या धम्म चळवळीला त्यांनी समाजपरिवर्तनाची चळवळ मानले. "यासंबंधी पुढील मत विचारात जाणीव घेतले पाहिजे. बुद्ध आणि त्यांचा धम्म या ग्रंथामध्येही बाबासाहेब लोका आंबेडकरांनी बुद्धाचा सामाजिक संदेश अधोरेखित केला आहे. बुद्धाचा परतु संघर्ष ब्राह्मणी विषमतेविरुद्ध होता. हे अनेकदा स्पष्ट केले. बुद्धाचा सामाजिक विचारच समाजाला गतीमान बनवून विकसित करू शकते.. इतिह बुद्धाने धम्मप्रचाराकरीता उपयोगात आणलेली संपर्क पद्धती अव्याहतपणे धम्म विचारांचा प्रवाह समाजाच्या प्रत्येक घटकापर्यंत पोहचविण्यात सक्षम होती. म्हणूनच संपर्क स्थळाची निर्मिती व त्यांचा योग्य वापर खरेच करण्याची संधी समाजाच्या विकासाला करणीभूत ठरतो.

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांना अशीच आदर्श समाज व्यवस्था आप अस्तित्वात यावी असे वाटत

होते, म्हणूनच त्यांनी प्रबुद्ध भारत अर्थात बौद्ध भारताचे स्वप्न पाहिले होते. हेच स्वप्न त्यांनी धर्मातराची घोषणा आम केल्यानंतर १९५६ मध्ये ह्य ददपीपसंजपवद वी बेंजम या ग्रंथात थोडे वेगळ्या स्वरूपात मांडले. समाजषास्त्रज्ञ म्हणून आदर्श

“If you ask me, my ideal would be a society based on liberty, equality and fraternity. And why not? What objection can there be to fraternity? I can not imagine any. An Ideal society should be mobile, should be full of channels for conveying a change taking place in one part to other parts, In an ideal society there should be many interests consciously communicated and shared. There should be varied and free points of contact with other modes of association. In other words there must be a social endosmosis. This is fraternity, which is only an other name for democracy,”

१९३६ मध्ये संकल्पित समाजाची धारणा बुद्धाच्या विचारांच्या आधारे शक्य असल्याचा त्यांना १९५६ च्या धर्मातराने पूर्णत्वास नेला.

धर्मातर आणि अनुयायांची जबाबदारी:

संपूर्ण आयुष्य मानवी कल्याणासाठी खर्ची घातले. आयुष्याच्या शेवटच्या टप्प्यात आपल्या पाच लाख अनुयायांसह नागपूर येथे बौद्ध धर्माचा स्वीकार केला. त्यानंतर लगेच चंद्रपूर येथे तीन लाख लोकांना बौद्ध धर्माची दीक्षा दिली. यानंतरही संपूर्ण भारतात अशा धम्मदिक्षेचे कार्यक्रम आयोजित करण्याचे नियोजन होते. धर्मातराची चळवळ वेगाने राबवायची होती परंतु डिसेंबर १९५६ ला डॉ. बाबासाहेबांचे महापरिनिर्वाण झाले. त्याची धम्माच्या प्रचार आणि प्रसाराची जबाबदारी अनुयायांवर पडली.

या कर्तव्याला पार पाडतांना घ्यावयाच्या जबाबदारीची जाणीव त्यांनी नागपूरच्या भाषणात दिली होती. त्यापूर्वीही अनेकदा अशी जाणीव करून देत राहिलेत. धर्मातरानंतर पूर्वीचे हिंदू धर्म संस्कार जाणीवपूर्वक नष्ट करण्यासाठी त्रिसरण पंचशीला बरोबर बावीस प्रतिज्ञा दिल्यात. धम्माची चर्चा करतांना, धम्म तत्त्वाचा प्रचार करतांना आपले आचरण अनुकूल ठेवले पाहिजे, प्रबुद्ध भारताच्या निर्मितीसाठी प्रत्येकाने... स्वतः बौद्ध जीवन जगले पाहिजे. धर्मातरात बौद्धांमध्ये अंतर्गत सामाजिक

लोकशाही निर्माण होऊन इतरांना तो आदर्शवत वाटायला हवा होता. परंतु आजपर्यंत असे होऊ शकले नाही.

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांच्या विचारांना आपले समजून विशमता वादी इतिहासातील सगळ्या विरोधकांनी कार्याक्रमांची अलिकडच्या काळात आखणी केली. बाबासाहेबांच्या स्मारकाची निर्मिती व आदरभाव प्रदर्शित करण्याची स्पर्धा चालू असतांना आंबेडकरी अनुयायी गोंधळात पडलेला दिसतो. खरेच या लोकांचे मतपरिवर्तन झाले असेल काय? याचे उत्तर देतांना एवढेच म्हणावेसे वाटते की, ‘शत्रुंनी आपली स्तुती, प्रशंसा केली, तर आपण सावध व साशंकतेने त्याच्या कार्य कल्पनांची चिकित्सा करावी.’ बाबासाहेबांचा जयजयकार करतांना आमच्या बाबासाहेबांवरील श्रद्धेचा आमच्याच सामाजिक व सांस्कृतिक परिवर्तनाच्या चळवळीला संपविण्यासाठी वापर होऊ नये, याची आंबेडकरी अनुयायी म्हणून जबाबदारी पार पाडण्यासाठी सर्वांनी तत्पर असावे असे वाटते.

वरील संशोधन विशयाअंती असे निकर्श काढता येईल की, भारतात बौद्ध धम्माचा उदय झाला आणि त्याच बौद्ध धम्माचा लोप ही पावलेला होता. परंतु महामानव डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी बौद्ध धम्माला पुन्हा भारतामध्ये उदयास आनले. भारतातील केवळ बौद्ध धर्मापुर्तीच नाही तर समस्त देशवासीयांना समता, स्वातंत्र, बंधुता आणि न्याय या मानवी मुल्यांद्वारे जिवन जगण्याचे सर्व मनुश्य, प्राण्यांना समतेचे आणि स्वातंत्र्याचे संदेश दिलेले आहे. बहुजनानाचा कल्याण करणे हा त्या मागचा मुख्य उद्देश होता.

संदर्भ सूची

१. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांची भाषणे भाग १ (१९२० ते १९३६) महाराष्ट्र शासन २००२
२. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांची भाषणे भाग २ (१९२० ते १९३६) महाराष्ट्र शासन २००२

३. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांची भाषणे भाग ३ (१९२० ते १९३६) महाराष्ट्र शासन २००२
४. धर्मातराची भीमगर्जना, अरूण कांबळे, सुगावा प्रकाशन, पुणे, २००६
५. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांचे बहिष्कृत भारत आणि मूकनायक(संपा. सवंत मून) महाराष्ट्र शासन, मुंबई, १९९०.

- 6- Dr. Babasaheb Ambedkar Writing and Speeches Vol. 1,2 (Compiled by Vasant Moon) Govt. of Maharashtra 1989.
७. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांचे बहिष्कृत भारत आणि मूकनायक (संपा. सवंत मून) महाराष्ट्र शासन, मुंबई, १९९०
८. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांचे बहिष्कृत भारत आणि मूकनायक (संपा. सवंत मून) महाराष्ट्र शासन, मुंबई, १९९०.
९. मेट्रो टाईम्स दिक्षाभुमी विषेशांक जानेवारी २०२१.

